

Жанчарбекова С.Ж.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ СОМАТИЗМДЕР

Жанчарбекова С.Ж.

СОМАТИЗМЫ В ЭПОСЕ «МАНАС»

S.Zh. Zhancharbekova

SOMATISM IN THE EPOS «MANAS»

УДК: 413:418.

Бул макалада тилдеги эң байыркы лексикалык катмарды түзүп турган адамдын дене-мүчө аталыштарын изилдөөнүн актуалдуу маселелеринин бири катары «Манас» эпосундагы соматизмдер лингвистикалык аспектиден изилдөөгө алынып, эпостогу адамдын дене-мүчө аталыштарынын стилистика-функционалдык өзгөчөлүктөрү лексика-семантикалык, грамматикалык жактан анализге алынды. Эпостордогу баатырларды сүрөттөөдө, айлана чөйрө менен, айбанаттары, өсүмдүктөрү менен салыштыруулар мол колдонулат. Эпостордогу көптөгөн оң жана терс каармандардын ар биринин дене түзүлүшүн, кыял-жоруктарын, кулк-мүнөзүн, сырткы келбетин сүрөттөгөн мисалдар келтирилген. Жалпы көлөмү жарым миллиондон ашык сапты түзгөн «Манас» кыргыз эпосу чындыгында алыскы миң жылдыктагы элдин күнүмдүк жашоосунун жана турмушунун энциклопедиясы болуп саналат. Демек, анын сөз байлыгы, ар кандай сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын тизмеси ар дайым лингвисттердин, фольклористтердин жана адабият таануучулардын көңүлүн буруп келет. Соматизмдер ондогон кылымдар бою оозеки түрдө жашап келген эпостун тилинде, эпостун аткаруучулары тарабынан улуттун башынан өткөн иш-аракеттерин, каармандардын образын түзүүдө, алардын көркөм элесин таасирдүү жана жандуу кылып берүүчү каражаттардын бири болуп саналат.

Негизги сөздөр: фольклор, эпос, соматизм, метафора, эпитет, стилистика, портрет, ай чырайлуу, кең далы.

В статье исследуются лингвистические аспекты соматизмов в эпосе «Манас» как одного из важнейших вопросов в изучении наименований частей тела человека, который состоит из древнего лексического пласта языка. Стилистические и функциональные особенности названий частей человеческого тела в эпосе анализируются лексическо-семантически, грамматически. В работе рассматривается описание внешности героев эпоса, используются сравнения с окружающим миром, животными, растениями. Приведены примеры использования в тексте слов и словосочетаний, которые характеризуют телосложение, поведение, характер, внешность положительных и отрицательных героев. Кыргызский эпос «Манас» общим объемом более полмиллиона строк поистине является энциклопедией жизни и быта народа далекого тысячелетия. Поэтому его лексика, перечень разнообразных слов и словосочетаний всегда привлекал внимание лингвистов, фольклористов и литературоведов. Соматизмы существуют в устной форме на протяжении десятилетий и являются одним из средств передачи исполнителями эпоса пережитых действий нации, формирования образа героев, выразительной и живой.

Ключевые слова: фольклор, эпос, соматизм, метафора, эпитет, стилистика, портрет, лунолика, широкоплечий.

The article examines the linguistic aspects of somatism in the epic «Manas» as one of the most important issues in the study of the

names of parts of the human body, which consists of the ancient lexical layer of the language. The stylistic and functional features of the names of parts of the human body in the epic are analyzed lexically and semantically and contribute to the study of scientific and theoretical problems of the Kyrgyz language. The article discusses the description of the appearance of the heroes of the epic, is used in comparison with the surrounding world, animal plants. Examples of the use in the text of words and phrases that characterize the physique, behavior, character, appearance of positive and negative characters are given. The Kyrgyz epic «Manas» with a total volume of more than half a million lines is truly an encyclopedia of the life of the people of the distant millennium. Therefore, his vocabulary, a list of various words and phrases have always attracted the attention of linguists, folklorists and literary scholars. Somatisms have existed orally for decades and are one of the means of transmission by the performers of the epic of the experienced actions of the nation, the formation of the image of heroes, expressive and lively.

Key words: folklore, epic, somatism, metaphor, epithet, stylistics, portrait, moon-faced, broad-shouldered.

Киришүү. Адам айлана-чөйрөсүн өзүнүн дене-мүчөлөрү аркылуу таанып-билет. Башкача айтканда, өзүн курчап турган табияттагы нерселерди, заттарды таанууда, өзүнүн денесиндеги көрүү, угуу, сезүү органдарынын жардамы аркылуу туюп билсе, аларга дене бөлүктөрүн салыштыруу аркылуу окшоштук-айырмачылыктарын таанып-билет, алар аркылуу улуттук дүйнө таануу маданияты калыптанат. Тил илиминде адамдын дене түзүлүшүн билдирген сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр лексикалык, грамматикалык семантиканын орчундуу бөлүгүн түзүп турат.

Жалпы тил илиминде ушул багытта Ф.Вакктын оюу боюнча «чаще всего соматизмы употребляются именованья тех частей тела, функции и значения которых очевидны, например, голова, глаза, рот, зубы, руки, ноги и др. и они являются основными тематическими группами» - деген [1, 26-б.]. Мындан тышкары В.Д. Аракин, И.В. Арнольд, И.А. Бодуэн дэ Куртенэ, В. Г.Гак, Р.З. Гинзбург, Александр фон Гумбольдт, Б.А. Ильиш, А.И. Смирницкий, Л.В. Щерба, З.К. Ахметжанова, А. Вежбицкая, А.М. Еримбетова, Л.К. Жанапина, Е.А. Журавлева, В.П. Шубин, В.М. Багусловский, Ю.А. Долгополов, Р.М. Вайнтрауб, Н.Федуленкова, Ц.В. Бибилейшвили, Л.П. Смит, Н.В. Масалева, З.А. Богус ж.б. өндүү окумуштуулар изилдөө жүргүзүшкөн. Алар адамдын дене-мүчө аталыштарын, б.а. соматикалык лексиканы салыштырма ас-

пектиде кароо универсалдуу белгилер менен конкреттүү өзгөчөлүктөрдү белгилүү тилдик системадагы маданияттын уникалдуулугу, улуттук менталитети жана тилдик системанын кээ бир спецификалык чөйрөсүн ачып берүүгө мүмкүнчүлүк берери, адамдын дене бөлүктөрү катышкан фразеологизмдер байыркы учурда эле кеңири кездешкендиги жана аларды изилдөө зарыл жана кызыктуу экендиги, дене мүчөлөрү аркылуу адамдын өзүн жана айлана-чөйрөнү таанып билүүсү, алар аркылуу улуттук дүйнө таануу маданиятынын калыптанышы жана буларга байланышкан каада-салт, жүрүм-турум эрежелеринин нормаларынын сакталышы сыяктуу проблемаларга көңүл бурушкан.

Окумуштуулар Е.М.Верещагин, В.Г. Костомаровдун “Язык и культура” деген эмгегиндеги соматизм түшүнүгү жөнүндө: *“Соматизм (соматизм – от греческого somatos – тело, корпус) называется любой значащий признак, положение или движение лица и всего тела человека”* - деген аныктамасы негиз катары эске алабыз [3,199-б.].

Түркологияда соматизмдер изилдөөнүн объектиси катары алынып, адамдын дене мүчөлөрүн атаган сөздөр лексиканын катмарындагы өтө байыркы жана туруктуу лексикага кирери жөнүндөгү маселелерди жалпы лингвистикалык планда, алтай тилдеринин тектештигинин аспектисинде В.В.Радлов, Л.А.Новикова, Д.Н.Шмелев, Г.Дерфер, М.Сводеш, Н.И.Ильминский, В.Д.Колесникова, А.В.Дыбо, К.Кенесбаев, А.Кайдар, Ф.Г.Исхакова, Г.Номинханова, К.Мусаев, М.Ж.Тагаев ж.б. белгилүү окумуштуулар изилдешкен. Айрыкча В.Д.Аракин, Р.З.Гинзбург, Л.В.Шерба, З.К.Ахмеджанова, М.К. Исаев, Е.Д.Сулейменова ж.б. окумуштуулар атайын изилдешип, соматизмдер өзгөчө фразеологизмдердин составында көп колдонулгандыгын белгилешип, фразеологизмдердеги *баш, көз, мурун, ооз, тил, моюн, бут, ийин* сыяктуу дене мүчөлөрүн изилдөө максаттарына жараша ар түрдүү талдоого алышкан.

Ал эми кыргыз тил илиминде адамдын дене мүчө аталыштары лингвистикалык аспектиден атайын изилдөөнүн темасы катары алынбаса дагы, лексикада бул катмар Б.М.Юнусалиев, Б.Ө.Орузбаева, С.Кудайбергенов, С.Сыдыков, К.Сейдакматов, Н.Бейшекеев, С.Өмүралиева, М.Толубаев, М.Мураталиев, С.Ж.Мусаев, Т.С.Маразыков, А.Ботобекова, А.Карымшаков, С.С.Жумалиев, С.З.Садыкова, О.С.Абдыкаимова ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде каралып, дене мүчөлөрүн атаган сөздөр тарыхый лексикографиялык, диалектологиялык, лексика-семантикалык, этимологиялык, текстологиялык аспектилерден изилдөөгө алынган.

Изилдөөнүн натыйжалары. Азыркы учурда кыргыз тилиндеги соматизмдерди изилдөө тил илиминдеги актуалдуу маселелердин биринен экендигин

белгилөөгө болот. Айрыкча кыргыз тилинин лексикасынын бай казынасын түзүп турган фольклордук чыгармалардагы, өзгөчө “Манас” эпосундагы соматизмдердин стилистикалык функционалдык өзгөчөлүктөрү кызыгууну жаратат.

“Манас” эпосунун лексикасында метафора, эпитет, салыштыруу, образдуу көркөм сөз айкаштары сыяктуу стилдик таасирдүү, эмоциялуу, экспрессиялуу каражаттарда соматизмдер өтө арбын жолугат. Мисалы, эпостун тилиндеги эпитеттер: *айкөл, канкор, баатыр, кабылан, арстан, жолборс (Манас жөнүндө); калча, аяр, куу (Коңурбай жөнүндө);* салыштыруулар: *балтыры өгүз белиндей, ачыккан көк жал бөрүдөй, күзгү кирген жолборстой, кышкы кирген буурадай ж.б;* метафоралар: *көздөн жалын шыркырап, жолборс жүрөк, таи билек, балапан жүнү бата элек, балтыр эти ката элек ж.б;* гипербоалар: *мурду тоонун сеңирдей, булчуңу бука белиндей, чоң казандай башы бар, жаткан иттей кашы бар, каалгадай кашка тиш, чечекейи челектей ж.б.* [6,91-б.]. Булардын баары «Манас» эпосунун тилинде зор роль ойноп, аны байытып, таасирдүү, ийкемдүү жана уккулуктуу кылат. Эпостун тилинде оозеки тилдин, диалектилердин, жалпы элдик тилдин лексика-грамматикалык байлыгынын бардык түрү кездешет. Эпостордун тилинин мындай байлыгы узак мезгил бою көптөгөн таланттуу манасчылардын аракети менен түзүлүп, салт катары укумдан тукумга өтүп оозеки айтылып келген.

«Манас эпосу баатырдык эпос жана ар кандай согушту, тынч турмуштагы окуяларды сүрөттөгөн көлөмдүү эпопея болуп саналат. «Манас» эпосунда адамды жана анын айлана-чөйрөсүн сүрөттөөдө жер бетинин жаратылыш өзгөчөлүктөрү, айбандары, өсүмдүктөрү менен салыштыруулар мол колдонулат. Эпостогу баатырлардын портреттеринин сүрөттөлүшүндө алардын денесине, дене мүчөлөрүнө чоң маани берилет. Баатырдык сүр, келбет мына ошол дене түзүлүштөрүнүн көрүнүшүндө болот. Ошого байланыштуу эпосто көптөгөн оң жана терс каармандар кездешет. Ал каармандардын ар биринин *дене түзүлүшү, кыял-жоруктары, кулк-мүнөзү, сырткы келбети* көркөм сүрөттөлүп, *портрети* тартылат. Адамдын келбетин сүрөттөөдө *көз, мурун, ооз, бет, каш, тиш, кол, бут ж.у.с.* соматикалык сөздөр көп колдонулат. Мисалы: эпосто компоненти зат атоочтон сын атооч жа соочу *-дай, -дей, -дой, -дөй, -тай, -тей, -той, -төй* куранды мүчөлөрү менен жасалуучу сөздөр менен айкашкан соматизмдер жыш колдонулат:

Он алты жарым жашы бар,
Олондой кара чачы бар
Сары алтындан түймөдөй,
Келишен кара кашы бар
Боростой кийим кийинип,

Ботодой бели ийилип,
Чийдей кашы чийилип,
Ай чырайлуу, бото көз [8, 354-б.].

Ал муруту сенирдей
Айбаты албарс темирдей
Муруну тоонун кырдачтай,
Муруту чөлдүн камыштай,
Көзү көлдүн быткылдай,
Каарданып караса,
Көрүнгөндү жуткудай,
Ар мүнөзүн караса,
Ажыдаар болсо туткундай, [8,148-б.].

Жогоруда мисалдардан көрүнүп тургандай *баш, бет, бел, чач, ооз, каш, мурут, жүз, көз, бут, өпкө, кирпик, моюн, бой, билек ж.б.* соматизмдер жаратылыштагы ар кандай нерсе-заттарга, көрүнүштөргө образдуу *салыштырылуу* аркылуу эпостун окуясына кошумча стилистикалык көркөм боёк берип, окуяга катышып жаткан каармандардын сырткы келбет-көрүнүштөрүнө карата укмуштуудай күчтүн ээси, же аябай сымбаттуу, сулуу, же сүрдүү, айбаттуу экендигин таасындап, көркөм образдуу чагылдыруучу тилдик каражаттын милдетин аткарды. Айрым учурда эпосто зат атоочтон сын атоочту жасоочу *-луу, -лүү, -дуу, -дүү, -туу, -түү* мүчөлөрү менен жасалган соматизмдер дагы кеңири колдонулуп, катыштык сын атооч катары эпостогу каармандардын сырткы келбетин так сүрөттөөчү касиетке ээ болот. Мисалы, *бет, каш, көз, чач, кирпик ж.б.* соматизмдер аркылуу адамдын түрдүү анатомо-физиологиялык касиеттери көрсөтүлүү менен бирге, эпостогу ыр саптарынын көркөмдүк касиетин арттырат:

Акак тиштуу, кыйгач каш
Өрдөк моюн, түймө баш
Орто бойлуу, он беш жаш
Кобул колдуу, колоң чач,
Ак тамактан көрүнөт
Кара мейиз жуткан аш [10, 351-б.].
Кыр мурундуу, кызыл көз,
Кыйгач каштуу, заар сөз
Жаалы катуу көрүндү
Качырганы соо болбос
Каары катуу көрүндү [8, 189-б.].
Туурасы жоон, бою пас,
Дулдугуй беттүү өңү саз
Кедердин уулу чоң Жолой [10, 312-б.].

Төмөндөгү учурда эпостогу *баш, бет, бой, каш, көз, чач, кулак, маңдай, кирпик, тиш, кол ж.б.* соматизмдер сүрөттөлүп жаткан каармандардын портретиндеги дене мүчөлөрүнүн өзгөчөлүктөрүн таамай чагылдырып, баяндалып жаткан окуяга кошумча стилистикалык өң-түс, боёк тартуулайт. Эпостогу соматикалык сөздөрдөгү мындай касиет компоненти атоочтук *-ган, -ген, -гон, -гөн, -кан, -кен, -кон, -көн*

мүчөлөрү аркылуу жасалуучу сөздөр менен айкашып айтылуунун натыйжасында жетишилет:

Он киши баткан отоодой,
Дуңкүйгөн кара башы бар [8, 107-б.].
Сары алтындай түймөдөй,
Келишкен кара кашы бар
Кызыл жүзү нурданган
Кыпча бели буралган [8, 354-б.].
Короз моюн, аппак эт,
Койкондогон кара бет!
Карагат көздүү, кардай эт
Кашкандаган кара бет [8, 221-б.].

Ошондой эле “Манас” эпосунда соматизмдер эпитеттер менен биргеликте айтылганда күчөтмө мааниге ээ болот. Маселен, жөн эле *жүрөк* эмес, *эр жүрөк* деп айтылса адамдагы ашкан баатырдык сапаты айтылат. *Көз* да жөн эле айтылганга караганда *кумар көз, сурма көз, бото көз* деп айтылса кулакка алда канча уккулуктуу болуп, аң-сезимге жагымдуу маанай жаратып, элестүү образды жарата алат. Манасчы мына ушундай ыкма менен өзү айтып жаткан эпосту элге көркөм формада, керек болсо бүтүндөй театрдын дараметинде жеткире алганы менен уникалдуулукту жаратат. Мындай учурларда соматизмдердин **эки компоненти тең зат атоочтордон** түзүлөт:

Кочкор тумшук, кош кирпик,
Көркү калча, көзү тик.
Жолборс жүрөк, таш билек,
Жалаяк ооз, жар кабак,
Кең көкүрөк, жайык төш.
Жалма кабак, **жылдыз көз**,
Жолборс моюн, жоон билек,
Жооруну калың, **таш жүрөк**,
Жылма маңдай, **жылдыз көз**,
Кайраты ашык каар сөз [8, 148-б.].

Ал эми төмөнкүдөй учурларда сөз айкаштарынын **бир компоненти сын атоочтордон** келип, соматизмдер *бойго, кол-бутка, ооз-муруна, чач-кирпикке* байланыштуу айтылган лексикалык бирдиктерде колдонулат:

Сыйда сакал, тик мурут,
Жаагы жазы, **кыр мурун** [7, 71-б.].
Жазы жаак, жалпак тил
Жаңылбаган чоң чечен.
Ак сакалы жаркылдап,
Абаң Балта кеп баштайт [7, 72-б.].
Ачык кабак, жатык сөз,
Кобуш мурун, марал көз [8, 217-б.] ж.б.

Жыйынтык. Эпостордогу соматизмдер окуяларда баяндалган каармандардын анатомия-физиологиялык, кулк-мүнөзүнө байланышкан психологиялык сапаттарын так-таасын, образдуу формада чагылдырып берүүчү көркөм сөз каражаты катары стилистика-функционалдык, лексика-семантикалык кызматты

аткарат. Эпосто соматизмдер каармандардын образынын ачылышында зор роль ойнойт жана адамдын дене мүчөлөрүнүн ичинен адамдын остеонимиялык сырткы, бизге көрүнүп турган дене мүчөлөрү активдүү колдонулат. Соматизмдер аркылуу окуянын ар түрдүү жагдайы тышкы көрүнүшү угуучуга өзгөчө кызык угулуп, көз алдыга тартылып, катышкан каармандарынын образын, мүнөзүн, айлана-чөйрөсүн “тирүү” объектиге айлантап турат.

Адабияттар:

1. Вакк Ф.О. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ф.О. Вакк. –Таллин, 1964. – 26 с.
2. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов [Текст] / А. Вежбицкая. - М.: Яз. славян. культуры, 2001. - 288 с.
3. Верещагин, Е. М. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного [Текст] / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. - М., 1983. – 269с.
4. Виноградов, В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография [Текст] /В.В. Виноградов. - М., 1977. – 312 с.
5. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык- основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка / [отв. ред. Э.Р.Тенишев, А.В.Дыбо]. - М.: Наука, 2006. - 908 с.
6. “Манас” энциклопедиясы [Текст]. - Бишкек: Кыргыз энцикл. башкы ред., 1995. - Т. 2: Манастын Манас [Текст]: эпос / С.Орозбаковдун варианты боюнча. - Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 4-кит. – 366 б.
7. Манас[Текст]: эпос / С.Орозбаковдун варианты боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – 1-кит. – 296 б.
8. Манас[Текст]: эпос / С.Орозбаковдун варианты боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980. – 2-кит. – 449 б.
9. Манас[Текст]: эпос / С.Орозбаковдун варианты боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981. – 3-кит. – 346 б.
10. Манас [Текст]: эпос / С.Орозбаковдун варианты боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 4-кит. – 366 б.
11. Акалын Режеп. Кыргыз жана Түрк тилдериндеги соматизмдин маданий маанилүүлүгү. / Известия ВУЗов Кыргызстана. 2020. №. 3. С. 179-182.